

Słowo wstępne

Nasza książka stanowi rodzaj dopełnienia i bilansu badań, których efektem była trzytomowa publikacja *Problemy literatury i kultury modernizmu w Europie Środkowo-Wschodniej (1867–1918)* wydana w 2017 roku¹. Zawierała ona rozpoznania najważniejszych kwestii i obszarów związanych z doświadczeniem nowoczesności i jego konsekwencjami w naszym regionie, który, jak przekonywaliśmy, wyznacza nowe i interesujące perspektywy w myśleniu o szeroko pojmowanym modernizmie. Ta kolejna monografia pióra wielu autorów wyrasta z tego samego projektu badawczego, kontynuując wątki, które w naszym mniemaniu takiego dalszego ciągu się domagały.

Metaforyczny podtytuł naszej książki – *Coraz szersze marginesy* – ma znaczenie co najmniej trojakie. Po pierwsze, opisujemy tu i analizujemy zjawiska, które znajdowały się dotąd na poboczu głównego pola zainteresowań historyków literatury i polskich badań nad modernizmem w ogóle. Po drugie, idziemy tropem modernistycznych redefinicji kultury europejskiej, które zasadniczo zmieniały widzenie jej „centrum” i „peryferii”. Europa „prowincjonalna” (nie tylko zresztą ta najbardziej nas interesująca Środkowo-Wschodnia, ale też ta skandynawska czy iberyjska) miała bowiem w przemianach związanych z nowoczesnością udział szczególny; w naszym przypadku wiązał się on ze specyfiką regionu, w którym efekty modernizacyjnego przyspieszenia zdezerwały się z cywilizacyjnym zapóźnieniem, przynosząc niezwykle efekty

¹ *Problemy literatury i kultury modernizmu w Europie Środkowo-Wschodniej (1867–1918)*, M. Chmurski, E. Paczoska, I. Poniatowska (red.), t. 1–3, Warszawa 2017.

artystyczne². Po trzecie w końcu, bliżej przyglądamy się tu literaturze popularnej, spychanej często w badaniach nad polskim modernizmem na margines.

Celem rozpoznać i analiz autorów tekstów zebranych w tym tomie jest także otwarcie badań nad Młodą Polską na szersze konteksty i nowe pytania. Wynikają one m.in. z wielośrodowiskowości epoki³, dla której, poza najczęściej przywoływanym w literaturze przedmiotu Krakowem, ważne były Warszawa oraz Lwów. Badania ostatnich lat, także te prowadzone przez autorów związanych z naszym projektem, starają się czytać literaturę i kulturę Młodej Polski na sposób konstelacyjny, pokazując inspiracje płynące z różnych stron i oddziałujące na bardzo zróżnicowane środowiska artystyczne. Tę różnorodność, wynikającą z krańcowo często odmiennych polskich doświadczeń związanych z trójzaborowością, podsycił na przełomie XIX i XX wieku duch secesji, która szukała nowego języka kultury między „globalnym” a „lokalnym”.

To zawieszenie (czy raczej oscylowanie?) i wynikające zeń napięcia i dylematy, zarówno indywidualne, jak i te oddziałujące w planie zbiorowości, staraliśmy się pokazać w publikacji *Problemy literatury i kultury modernizmu w Europie Środkowo-Wschodniej*, zwłaszcza w tomie pierwszym, pt. *Teksty doświadczenia*. Kwestie te budzą ostatnio oraz większe zainteresowanie badaczy modernizmu na świecie, wpisując się w projekt „modernizmu planetarnego” (*planetary modernism*)⁴. Wspomnieć tu trzeba choćby o ważnej, choć mającej w dużej mierze charakter bardziej popularny, książce Mai Jasanoff pt. *Joseph Conrad i duch globalizacji*. Rekonstruując drogę Conrada z Polski zniewolonej i prowincjo-

² Zob. E. Paczoska, *Słowo wstępne*, [w:] *Problemy literatury i kultury modernizmu...*, dz. cyt., t. 1: *Teksty doświadczenia*, s. 7–15 oraz M. Chmurski, *Słowo wstępne*, tamże, t. 2: *Doświadczenia tekstu*, s. 7–14.

³ Zob. E. Paczoska, *Młoda Polska i mapy modernizmu*, [w:] *Młoda Polska w najnowszych badaniach*, E. Jakiel, T. Linkner (red.), Gdańsk 2016, s. 11–22.

⁴ S.S. Friedman, *Planetary Modernism: Provocations on Modernity Across Time*, New York 2015; zob. także: T. Cieślak-Sokołowski, *Nowe modernizmy. Mapa debat*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Seria Literacka 24(44), Poznań 2014, s. 13–34.

nalnej do centrów kultury europejskiej jego czasów, autorka pokazuje na przykładzie tej biografii najważniejsze przemiany nowoczesnego świata. Jak przekonująco udowadnia, w niemal każdej z powieści autora *Lorda Jima*, wizja świata przedstawionego jest kształtowana z jednej strony, przez napięcia generowane przez nowoczesność, które wynikają z takich zjawisk, jak globalizacja, postępująca industrializacja czy kolonializm. Z drugiej zaś – przez autorską świadomość wyrosłą na podglebiu Europy Środkowo-Wschodniej, której perspektywa daje spojrzeniu Conrada na nowoczesność szczególną ostrość i głębię.

Część pierwszą swojej książki pt. *Naród Jasanoff* poświęciła polskiej historii drugiej połowy XIX w., która splotła się z osobistą biografią Conrada w charakterystyczny węzeł polityczno-afektywny. Conradowski wybór literatury jako profesji autorka lokuje i w atmosferze jego dzieciństwa przeżywanego na Kresach w cieniu wydarzeń powstania 1863 r. oraz, jak to nazywa, „zaciskającej się pętli” postyczniowych represji, i w puli ówczesnych możliwości Polaków: „Literatura dała mu to, co wojsko podarowało jego ojcu: miejsce, w którym mógł odkryć swoje znaczenie, działać zgodnie z przekonaniami, czuć, że wypełnia swoje obowiązki”⁵. Ta kompensacyjna funkcja literatury i jej rola jako tożsamościowej matrycy to na pewno jeden z wyznaczników modernizmu w naszym regionie i, jednocześnie, ważny aspekt ówczesnego myślenia o kulturze i życiu społecznym.

Jasanoff przekonująco udowadnia znaczenie badań nad lokalnymi modernizmami i nad kulturą Europy Środkowo-Wschodniej przełomu XIX i XX wieku. Czyni to całkiem inaczej niż Marjorie Perloff, autorka również niedawno wydanej książki pt. *Ostrze ironii. Modernizm w cieniu monarchii habsburskiej*⁶. Tom ten składa się ze szkiców poświęconych twórczości autorów modernistycznego kanonu, takich jak: Joseph Roth, Karl Kraus, Robert Musil czy Paul Celan. W niezwykle interesujących szczegółowych analizach wybranych tekstów, Perloff rysuje obraz

⁵ M. Jasanoff, *Joseph Conrad i narodziny globalnego świata*, tłum. K. Cieślík, M. Miłkowski, Poznań 2017, s. 33.

⁶ Tłumaczenie M. Płaza, Wrocław 2018.

„austromodernizmu” – na pewno dociekliwy i przekonywujący, ale w istocie oparty na wizji artystycznych wyborów pisarzy i kształtujących je napięć dobrze już ugruntowanej w literaturze przedmiotu. Z perspektywy naszych badań (ale także np. propozycji Friedman, do której odwoływałam się wyżej), taki sposób pisania o modernizmie ma charakter niepokojąco „wyspowy”. Dobrze bowiem byłoby zobaczyć twórczość austriackich prozaików pierwszych dekad XX w. w obrębie modernistycznej „wspólnoty pytań”⁷, kształtującej się w tym czasie w różnych krajach Europy Środkowo-Wschodniej wokół tych samych dylematów, wynikających z doświadczeń związanych z nowoczesnością. Ta charakterystyczna „wyspowość” bierze w nawias możliwość takiej wspólnoty.

Wydaje się też, że Perloff zawęża kategorię środkowoeuropejskiego modernizmu, co dziś można uznać za historycznoliteracki anachronizm. Nie tylko dlatego, że współczesna humanistyka podąża tropem analizy kulturowych palimpsestów – także dlatego, że ujęcie „wyspowe” pogłębia podziały na Europę „centralną” (lepszą) i „wschodnią” (czyli gorszą), które w badaniach nad modernizmem okazały się już dawno dysfunkcjonalne. Do rozpoznań na temat tych podziałów i ujęć powraca w niniejszym tomie **Łukasz Książyk**. Przypomina tu dyskusję o Europie Środkowo-Wschodniej toczoną w latach osiemdziesiątych ubiegłego stulecia przez Milana Kunderę i Josifa Brodskiego. Rekonstruując i podsumowując główny jej nurt, autor wyprowadza stąd obraz Europy Środkowo-Wschodniej jako figury melancholii.

Palimpsestowo obraz modernistycznej „wspólnoty pytań” rysują w naszym tomie zwłaszcza dwa teksty: **Małgorzaty Vražić** i **Dawida Osińskiego**. Pierwszy z nich pokazuje narodziny modernizmu chorwackiego i szukanie dlań języka, w którym dało by się zawrzeć postulaty nowej sztuki i specyfikę kultury regionu. Z kolei Dawid Maria Osiński w swoim obszernym studium rekonstruuje obraz Bałkanów w polskiej świadomości końca XIX wieku. Pytając po co i jak Polacy czytają wów-

⁷ Zob. mój tekst: *Wspólnota pytań. Europa Środkowo-Wschodnia i modernizm*, „Przegląd Filozoficzno-Literacki”, 2013, nr 1–2, s. 265–278.

czas bałkańską „lekcję” historii i polityki, autor analizuje teksty różnodyskursywne, takie jak relacje podróżnicze, artykuły prasowe, w końcu powieści (m.in. *Lalkę* Bolesława Prusa).

„Wspólnotowość” modernizmu pokazują też dwa szkice **Izabeli Poniatowskiej** poświęcone literaturze popularnej – przypominając literacki horyzont oczekiwań „mieszkańców masowej wyobraźni” w Europie Środkowo-Wschodniej, autorka m.in. pokazuje bohaterów „wędrujących” po różnych literaturach naszego obszaru. Przygody modernistów z literaturą popularną bardziej szczegółowo przedstawia drugi z artykułów tej samej autorki, poświęcony pierwszemu polskiemu powieściom kryminalnym.

Trzy artykuły w tomie zostały poświęcone działaniu swoistych „warsztatów modernizmu”, jakimi były pisma, stowarzyszenia oraz instytucje kultury. **Lena Magnone** analizuje transnarodowy kobiecy modernizm w Europie Środkowej na przełomie XIX i XX wieku, wychodząc od tezy, że udział kobiet-autorek w modernizacji kultury w Europie Środkowo-Wschodniej jest wciąż niedoceniany i badawczo nierozpoznany. Autorka obejmuje swoją refleksją aktywność modernistek polskich, ukraińskich, czeskich, serbskich i węgierskich. Do tego grona można też na pewno zaliczyć Marylę Wolską, współtwórczynię projektu lwowskiego „Lamusa”, który analizuje **Dominika Pękalska**, pokazując periodyk jako dobrze wrośnięty w oczekiwania i ambicje tego środowiska, wciąż nie dość mocno obecnego w badaniach nad Młodą Polską. Do życia literackiego i intelektualnego Lwowa wraca także **Vira Neszew**, pokazując polsko-ukraińskie spotkania naukowe. Autorka rekonstruuje tu obraz biblioteki „Ossolineum” jako miejsca kształtowania się wielonarodowościowego środowiska modernistycznego Lwowa. Było to także, jak wiadomo, środowisko filozofów oraz pierwszych polskich psychologów. Początki psychologii eksperymentalnej na Uniwersytecie Lwowskim **Sylwia Borowska-Kazimiruk** wpisuje w problematykę nowoczesnego widzenia.

Spotkania i dialogi międzykulturowe to na pewno ważny rys doświadczenia nowoczesności. **Delphine Bechtel** rozpoznaje ten fenomen

men na arcyciekawym (i mało znanym) przykładzie emigracyjnych losów żydowskich intelektualistów, którzy po rewolucji 1917 r. i pogromach na Ukrainie trafiają do Niemiec, przede wszystkim do Berlina. Migracja ta przyczyniła się do stworzenia ważnych ośrodków kultury modernizmu, zarówno w Europie, jak i w Stanach Zjednoczonych. Zawowocowała też literacko, jak pokazuje autorka analizując ważne powieści zapoznanych żydowskich pisarzy okresu międzywojnia.

Kiedy przed kilkoma laty rozpoczynaliśmy nasze badania, pierwszą będącą ich wynikiem publikację, monograficzny numer „Przeglądu Filozoficzno-Literackiego”, zatytułowaliśmy ostrożnie: *Modernizm(y) Europy Środkowo-Wschodniej*⁸. Dziś pora wycofać się z tego nawiasu – ten tom udowadnia bowiem, że sensowne badania nad modernizmem wymagają bezdyskusyjnie użycia rzeczownika w liczbie mnogiej. Bez refleksji nad modernizmami poszczególnymi i szczególnymi nie jest bowiem możliwe rozpoznanie literackich i kulturowych konsekwencji zaczynających się w drugiej połowie XIX w. i trwających do dziś przemian, za których sprawą, mówiąc słowami Jana Kasprowicza, zdarzyło się „to, co nas pożera”, czyli nowoczesność, wciąż wpływająca na nasze obecne kulturowe strategie.

Ewa Paczoska

⁸ Redaktorami numeru monograficznego: *Modernizm(y) Europy Środkowo-Wschodniej* byli E. Paczoska i M. Chmurski.